

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ СТРАХУ СМЕРТІ НА ОСОБИСТІТЬ

Розглянуто страх смерті як головну рушійну силу людської діяльності, спрямовану і покликану значною мірою уникнути фатальності смерті, здійснюючи різноманітні впливи у соціально-культурологічному, особистісному та психологічному вимірах особистості. Виділено негативні та позитивні аспекти впливу страху смерті на особистість, відповідно до яких особистість зазнає чи то деструктивних особистісних змін, чи використовує можливості, які надає страх смерті у формі ресурсу.

Ключові слова: *страх, смерть, безсмертя, психологічний вплив, особистість.*

Постановка проблеми. З наукового погляду можна припустити, що відкриття біологічного безсмертя таки настане. Але з психологічного – безсмертя буде нашим фатальним кінцем. З. Фрейд зауважував, що «Життя втрачає змістовність і інтерес, коли з життєвої боротьби виключена найвища ставка, тобто саме життя» [18]. Реальність смерті, яка сприймається людиною як її персональна скінченність, активує у людині найсильніші почуття.

Нехтуючи думкою про смерть, людина, природно, виводить на авансцену свідомості думку про нескінченне існування, про власну безсмертність.

Проблема в тому, що більшість культур, зокрема і наша, засновані на прагненні до безсмертя. Пошук способу уникнути своєї скінченності впливає на те, що ми робимо і у що віримо, надихає нас створювати релігії, писати поезію і будувати міста. І це резонно. Адже багато що в житті людина робить, сподіваючись на тривале існування. Відтак збільшується кількість плодів діяльності, того, що людина породжує і створює (дітей, матеріальні і духовні цінності).

Стан дослідження. Найбільш розробленою, з психологічної точки зору, проблема ставлення до смерті та її впливу на особистість постає в контексті сучасної теорії страху і тривоги. У рамках екзистенціального підходу (А. Камю, С. К'єркегор, Ж.П. Сартр, П. Тілліх, М. Хайдеггер, Л. Шестов) страх розглядається як найважливіша характеристика людського буття. Різні автори приділяють увагу переважно «смислу» страху смерті, його місцю в загальній системі інтегрованих, полімодальних цінностей особистості (А. Кемпінські, Р. Мей, Ф. Ріман), обгрунту-

ванню позитивних аспектів страху у гуманістичній психології, що пов'язані з розвитком «Я» (А. Маслоу, В. Оклендер, Ф. Перлз), та негативним наслідкам (К. Роджерс), до яких страх смерті може призвести.

У вітчизняній психології уявлення про вплив страху смерті на особистість широко розроблялися в рамках психіатричної проблематики (Б.Д. Карвасарський, А.М. Свядощ, Г.К. Ушаков) і в концепціях авторів, що займаються проблемою функціонування людини в критичних і екстремальних умовах, у ситуації стресу (Ц.П. Короленко, Л.В. Китаєв-Смик, В.І. Лебедев, В.С. Мухіна).

Мета статті – висвітлити особливості прояву страху смерті як психологічного впливу на особистість, її поведінку та уподобання, водночас хотілося б зважити на набагато ширший полюс значущості страху смерті у житті людини.

Виклад основних положень. Психологи вивчають явище психологічного впливу як результату діяльності, що призводить до зміни будь-яких особливостей особистості об'єкта, його свідомості, підсвідомості та поведінки [14], зокрема, впливу страху смерті на особистість. Експерименти доводять: той, хто пам'ятає про свою смертність, несвідомо розробляє стратегії боротьби зі страхом смерті і реалізує їх настільки послідовно, що це відображається на будь-якій діяльності, в яку занурена особистість, на вчинках та особистих уподобаннях у мистецтві, культурі, політиці тощо.

Першими, хто експериментально довів це, стали дослідники з університету Арізони Дж. Грінберг і Т. Пісчинські. За допомогою розмовної терапії вони давали досліджуваним суворо відміряні «دوزи» страху перед смертю, перевіряючи, як вони вплинуть на поведінку і яким особистим уподобанням у тій чи іншій сфері людина надасть перевагу. За допомогою питань: «Уявіть, що ви вмираєте. Що ви можете відчувати? Про що ви думаєте?» психологи і їхні колеги піднімали екзистенційні страхи на рівень усвідомлення, виносячи їх у поле уваги особистості [4]. Основа їх експериментів – теорія антрополога Е. Бекера, який 1974 року отримав Пулітцерівську премію за книгу «Заперечення смерті», де стверджував, що думка про смерть, страх перед нею переслідує людину як ніщо інше, це головна рушійна сила людської діяльності, спрямована і покликана значною мірою уникнути фатальності смерті, подолати її, заперечуючи те, що це свого роду безапеляційний фатум для людини [1].

Оскільки здатність до символічного мислення дозволяє людині уявляти собі майбутнє, то люди живуть, постійно усвідомлюючи, що коли-небудь помруть. Це унікальне знання породжує підсвідомий страх, який у будь-який момент може загостритися. Відвідування кла-

довища, випадково побачений нещасний випадок, зустріч із людьми похилого віку – ці буденні події здатні активувати страх перед смертю. Ці події щоденно супроводжують устрій життя, організовуючи певні поведінкові, інтелектуальні та емоційні патерни реагування у життєвий досвід особистості. На думку М.О. Бердяєва, «нова ідея про смерть породжує нову культуру» [13], а нова культура є новою формою організації життєвого досвіду – новою формою розгортання та презентації культурологічних утілень життя та смерті. Таку закономірність можна простежити на прикладі різних культурологічних просторів: ставлення до смерті, її осмислення та інтерпретація в різних суспільствах мають свої специфічні архетипні основи. Незважаючи на сталість архетипної символіки смерті, вона має тенденцію змінюватися, репродукувати широкий спектр нових онтологічних і аксіологічних проявів залежно від сучасних запитів особистості та суспільства в цілому. І чим віддаленіші один від одного такі культурологічні простори, тим більшою мірою буде помітна різниця. Так, наприклад, у Китаї ставлення до смерті, смисложиттєві орієнтації та переживання, які ґрунтуються на страху перед своєю скінченністю, значно відрізнятимуться від ставлення та переживань страху смерті в Україні.

Група американських соціальних психологів довела, що лише коротке нагадування людям, що вони помруть, впливало на їхні політичні та релігійні погляди [5, с. 6]. До свого першого експерименту дослідники залучили суддів зі штату Арізона. Половині суддів нагадали про їхню смертність, а половині – ні. Відтак всіх попросили ухвалити рішення у гіпотетичній справі щодо проституції, схожій на ті, у яких вони приймали рішення раніше. Судді, яким спочатку нагадували про їхню смертність, установлювали штраф у дев'ять разів вищий, ніж ті, кому це не робили (у середньому \$455 порівняно з \$50) [4].

Щоб це не залишилося теорією, учені під керівництвом Дж. Грінберга розробили серію експериментів, в яких намагалися довести, як конфлікт між усвідомленням смертності і стратегіями її запечерення впливає на поведінку піддослідних [3; 4; 6; 10]. Наприклад, 2006 року вони провели тест, присвячений взаємозв'язку страху смерті і естетичних уподобань [7]. Психологи очікували, що після вербальних «доз» страху учасники тимчасово стануть більш консервативними у своїх перевагах у мистецтві. Було зроблено припущення, що після запитань Дж. Грінберга виникне потреба в чомусь осмисленому і структурованому, яка краще задовольнятиметься роботами в стилі реалізму, аніж роботами абстрактного мистецтва. Після психологічної підготовки та анкетування учасникам задавали стандартні запитання про смерть. З контрольною групою в цей час розмовляли про екзаменацій-

ні роботи та про те, які з періодів навчання були для них особливо важливими. В основній частині експерименту обом групам прочитали кілька сторінок із книг, написаних письменниками різних напрямів. Припущення психологів підтвердилися: ті, хто брав участь у бесіді про смерть, негативно реагували на абстрактне, важке для розуміння мистецтво. За шкалою від 1 до 9 вони в середньому оцінили текст на 3,9 бала. Учасники, які згадували про важкі іспити, поставили оцінки у межах 5,8. Сучасне абстрактне мистецтво, як і екзистенційна психологія, не має чітких меж, дещо метафізичне за своїм походженням, більше задає питань ніж отримує відповідей, прямує «за рамки», і учасники воліли не виходити за них.

Такий самий механізм спостерігається в багатьох інших сферах поведінки: починаючи від поведінки в крамниці і завершуючи спортивними успіхами. Дж. Грінберг і його колеги довели це за допомогою більш ніж 290 експериментів, які були проведені за тією самою схемою [3; 5; 7; 8; 10; 11]. Згідно з дослідженням 2003 року [3], страх смерті впливає навіть на здатність критичного сприйняття: американці набагато охочіше погоджувалися з вигаданими цитатами зі ЗМІ, які висвітлювали їх країну в поганому контексті, якщо до цього згадували про власну смертність.

У можливості такого психологічного впливу на людей, який отримав назву Terror-Management, психологи простежують великий потенціал, який можна використати як на користь, так і нашкодити ним.

Таблиця 1

Вплив страху смерті на особистість

Негативний вплив	Позитивний вплив
– дезорганізація діяльності; – порушення сприйняття; – деформація свідомості; – негативні зміни структури особистості; – дезорганізація протікання інтелектуальних процесів; – зниження здатності приймати самостійні рішення; – формування ірраціональних неефективних поведінкових стратегій тощо	– можливість випробувати любов; – можливість переосмислити своє життя і знайти новий сенс; – можливість стати самим собою і усвідомити унікальність свого життя; – можливість побудови світогляду, формування культурних, філософських, релігійних систем

У таблиці 1 наведено деякі приклади наслідків психологічного впливу страху смерті на особистість. Смерть є важливою детермінантою розвитку особистості людини, а розвиток – безперервний процес

творення і руйнування. Упродовж свого життя людина має і надбання, і втрати. Тоді смерть виступає як комплексний феномен, який співіснує паралельно з нашим життям і завдає йому різноманітних впливів.

Зовнішній світ, що оточує людину, – це джерело її занепокоєння і психічної рівноваги. Екзистенційні впливи безпосередньо і вплив страху смерті пасивно не сприймаються. Вони своєрідно інтерпретуються людиною, наділяються особистісною значущістю, актуалізуючи певні емоційні стани.

З позицій системного підходу і концепції самоорганізації страх загалом і страх смерті зокрема як неврівноважений стан сприяє виникненню новоутворень у структурі психологічних властивостей особистості, що є однією з її важливих функцій. Неврівноважений стан володіє певною кількістю енергії, яка розсіюється у вигляді дій, вчинків, відповідної поведінки, або зумовлює виникнення нових структур і новоутворень особистості. Згодом новоутворення закріплюються у вигляді властивостей, рис, стратегій поведінки [16].

Численні експерименти підтверджують, що емоція страху може дезорганізувати діяльність: порушується сприйняття, знижується здатність правильного розпізнавання образів, погіршується перцептивне навчіння. Страх негативно впливає і на протікання інтелектуальних процесів, на здатність прийняття рішень. Накопичено безліч даних про те, що під впливом цього стану спрощуються процеси мислення, простежується тенденція до стереотипних або раніше знайдених рішень, що не відповідають актуальній ситуації [17].

З іншого боку, страх смерті може позитивно впливати на особистість, виступаючи ресурсом, представленим у вигляді трьох основних можливостей, які потенційно закладені у самому феномені смерті.

А.А. Баканова, аналізуючи погляди екзистенціалістів на смерть, визначає такі основні можливості, які смерть може надати особистості. Перша – це можливість стати собою і усвідомити унікальність свого життя. М. Хайдеггер у вченні про модуси існування мовить, що смерть – це той чинник людського життя, усвідомлення якого є двигуном розвитку особистості [20]. Саме завдяки усвідомленню скінченності свого буття людина прокидається від того сонного остраху повсякденного існування, розпочинає діяти. Смерть дозволяє відчути своє життя і відповідальність за те, як людина його проживає. Друга можливість – це зіткнення зі смертю як можливість випробувати любов. Е. Фромм уважав, що тільки любов може подолати почуття тривоги від усвідомлення своєї самотності та безпорадності перед смертю [19]. Р. Мей стверджував, що любов і смерть тісно пов'язані одне з одним, і любов є нагадування про смертність [15]. Зіткнення зі смертю дає мо-

жливівсть знову усвідомити свої почуття щодо інших людей і любов зокрема. Ще одна можливість, яку дає смерть, – переосмислити своє життя і знайти новий сенс. І тоді людина в стані сподіватися на власний сенс свого земного існування, а, отже, стати щасливою і повноцінною особистістю.

Яка ж сторона феномена страху смерті виявиться для сучасної людини сильнішою, а яка втратить свої позиції влади? У цілому сучасне людство трактує смерть швидше як зло, ніж навпаки. У розвинених країнах спостерігається значне підвищення комфортності земного існування. Винахід способів лікування раніше смертельних хвороб, активна боротьба за продовження життя в старості, гроші, вкладені в геронтологічні дослідження, – все це говорить про ставлення до смерті швидше як до неминучого зла, аніж до екзистенціальної можливості або ресурсу світобудови особистості.

Через складність усвідомлення смерті, страху перед нею вчені зазначають, що така велика кількість соціальних конструктів, що презентують його, є природною. Найбільш поширена форма, що проявляється через історію розвитку думки про смерть, полягає у тому, що страх смерті є вродженим, що людина все життя прагне уникнути смерті, і що основою непримирення зі смертю є те, що змушує більшість людей діяти. Впродовж усієї людської історії страх був універсальною відповіддю на смерть [2].

З іншого боку, деякі соціологи стверджують, що страх смерті – не обов'язково вроджене явище. Ймовірніше, він сформувався як реакція людини в результаті отримання особистісного життєвого досвіду, є наслідком зовнішніх впливів, а не внутрішнім явищем [9, с. 12]. Науковці зазначають, що соціальні і культурні умови можуть впливати на те, наскільки страх смерті буде актуалізований. У сучасному суспільстві, наприклад, зростання рівня індивідуалізації сприятиме появі страху смерті. У традиційних та сільських культурах, навпаки, – страх смерті проявляється не так сильно [2].

Наведені аргументи можуть провокувати створення такої концепції страху смерті, в якій він виконуватиме роль змінної залежно від маніпуляцій соціального контексту. Певна культура може запропонувати своє специфічне та унікальне пояснення смерті: пригнітити або заохотити появу страху смерті відповідно до потреб суспільства в конкретний історичний період. Через культуру смерть вважають найсильнішим ворогом життя, що протидіє життєвим законам. Але водночас виокремлюють служіння смерті життю, трансформуючи страх через символізм у благородний пошук істини буття, що надає сенс людській історії і ставить перед нею нову мету. Людський розум за природою

звик до дихотомій, ділити світ на біле та чорне, добро та зло. А, можливо, не потрібно нічого ділити і смерть покликана стерти грані таких протиріч та внести рівновагу у світ людини? Такої думки дотримувався давньокитайський філософ Ян Чжу, акцентуючи на тому, що смерть є символом соціальної справедливості, бо зрівнює всіх людей і всі протиріччя (Давньокитайська філософія, 1972).

Людина створює свої культурні світогляди, аби задовольнити внутрішню потребу у можливості кинути виклик смерті. Коли люди опиняються у ситуації, яка нагадує їм про власну смертність, вони завзятіше аргументують свої переконання і неприхильно ставляться до тих, хто їм загрожує. Саме це сталося із суддями: коли їм нагадали, що помруть, вони жорсткіше карали тих, хто зневажав їхній світогляд [4].

Соціальні психологи перевірили відтоді цю гіпотезу у понад 400 експериментах, спрямованих на вивчення різних аспектів нашого світогляду, від патріотизму до релігії. Поки що їхні результати послідовно підтримують тезу, відому як «Теорія управління терором», яка постулює, що конкретні аспекти нашого світогляду регулюються потребою управляти страхом смерті. На підтримку такої інтерпретації можна додати, що у нашому облаштованому світі жодна релігія, філософська школа, містичне вчення або окультна практика не існують поза ідеєю смерті. Іншими словами, культурні, філософські та релігійні системи існують, щоб забезпечити людині безсмертя.

Кожна цивілізація мала такі системи. Вони втілені в пірамідах Єгипту, соборах Європи і навіть будівлях сучасних міст. У кожній країні, групі, особистості є система переконань, яка мотивує і обіцяє продовження життя. У ході пошуків такого символічного безсмертя можна потрапити до церкви, синагоги чи мечеті, де кожному запропонують свій «рецепт» життя в іншому світі. Для когось такий «рецепт» безсмертя буде знайдений у продовженні роду, яке підтримуватиме впевненість, що частинка людини житиме у її дітях, або наукове відкриття нових можливостей людського геному, що тимчасово знизить тривожність людської занепокоєності своєю власною скінченністю.

Деякі з цих систем можуть відверто конкурувати зі смертю: християнство та іслам, наприклад, обіцяють велику перспективу вічного блаженства. Так само і мистецтво, зокрема кіно, живопис, література, мають особливі стосунки зі смертю, домовленості, які конкурують з плинністю часу і видозміною простору.

Історія людства є сукупністю різних експериментів, пошуків і спроб виправдати смерть, які були розроблені для мінімізації наслідків страху смерті, що постійно присутні в середовищі людського суспільства. Він переслідує нас як ніщо інше, постійно нагадуючи про себе

найрізноманітнішими формами прояву та впливу на особистість. Він причаївся на краю свідомості, і, щоб остаточно ізолюватися від нього, відвівши йому найвіддаленіший куточок душі, людина намагається створити міцні психологічні захисти, які згодом формують її характер, поведінку, визначають її особистісні уподобання, що, в цілому, можна назвати формуванням способу або стилю життя.

Ступінь просування і розвитку суспільства може визначати, наскільки продуктивно воно може сприяти видаленню реального досвіду смерті у повсякденному житті людей. Смерть може бути видалена із загального досвіду, стаючи поступово дедалі більшою абстракцією. Абстрактний характер смерті змушує страх навіть більшою мірою піддаватися різноманітним соціальним маніпуляціям.

Сучасні суспільства створили різні інституційні механізми для видалення реального досвіду смерті з повсякденного життя. На додаток до традиційних механізмів (наприклад, релігії) додалися наркотики, психотерапія, філософські системи переконань і інші світські механізми – все це слугує для того, щоб видалити, провести дезінфекцію, і полегшити біль переходу від життя до смерті. Отож, стає дедалі легше не боятися таких абстракцій.

І хоча таке полегшення набуває популярності серед людей, його дія актуальна лише до того моменту, доки людина не постане перед реальною загрозою смерті. Така загроза смерті або пряма конфронтація з її можливістю виникнення може зруйнувати символічні бар'єри, які культура сформувала між людьми і потойбіччям. Проте, як писав М.О. Бердяєв, «культура бореться зі смертю, хоча безсила перемогти її реально. Культура не розвивається нескінченно. Вона несе в собі насіння смерті» [13].

Висновки. Аналіз впливу страху смерті на особистість здійснено за такими параметрами:

по-перше, страх смерті має неабияке значення в нашому внутрішньому досвіді і може виступати як стійкий спосіб або форма організації соціокультурного життя людини. Поняття страху смерті може поширюватися на всі рівні соціальності. Воно однаково успішно може застосовуватися до особистості, до організації чи соціального інституту, до великих соціальних груп, до етнічної групи чи до суспільства в цілому;

по-друге, в соціокультурному аспекті страх смерті стає соціальним ставленням і інститутом, причому одним з найважливіших, оскільки становить фундамент ціннісних відносин для побудови світогляду, формування культурних, філософських і релігійних систем.

У психологічному аспекті страх смерті є набором онтологічних форм архетипів смерті, що детермінують поширення та передачу від

покоління до покоління певних моделей поведінки та особливостей організації життєвого досвіду особистості;

по-третє, страх смерті є внутрішньо диференційованою цілісністю, зміст якої визначається за лініями або параметрами впливу на особистість, що можуть призводити до таких особистісних змін: негативний вплив – до деструктивної форми деформації свідомості, негативних змін структури особистості, формування ірраціональних неефективних поведінкових стратегій; позитивний вплив – до використання можливостей, які надає страх смерті у формі ресурсу – побудова світогляду, переосмислення життя, знаходження нових сенсів, випробування любові та самопізнання.

1. Becker, Ernest. *The Denial of Death*. – New York: Free Press, 1973.
2. Charmaz, Kathy. 1980. *The Social Reality of Death*. London: Addison-Wesley.
3. Greenberg, J., Martens, A., Jonas, E., Eisenstadt, E., Pyszczynski, T., & Solomon, S. Detoxifying thoughts of death: Eliminating the potential for anxiety eliminates the effects of mortality salience on worldview defense. // *Psychological Science*. – 2003. – 14, 516–519.
4. Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., Simon, L., & Breus, M. (1994). Role of consciousness and accessibility of death-related thoughts in mortality salience effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 627–637.
5. Landua, M.J., Solomon, S., Greenberg, J., Cohen, F., Pyszczynski, T., Arndt, J., Miller, C.H., Ogilvie, D.M., & Cook, A. (2004). Deliver us from evil: The effects of mortality salience and reminders of 9/11 on support for president George W. Bush. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1136–1150.
6. Pyszczynski, T., Greenberg, J., & Solomon, S. (1999). A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: An extension of terror management theory. *Psychological Review*, 106, 835–845.
7. Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., & Maxfield, M. (2006). On the unique psychological import of the human awareness of mortality: Theme and variations. *Psychological Inquiry*, 17, 328–356.
8. Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., & Schimel, J. (2004). Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review. *Psychological Bulletin*, 130, 435–468.
9. Schultz, Richard. 1979. «Death Anxiety: Intuitive and Empirical Perspectives.» Pp. 66–87 in *Death and Dying: Theory/ Research/Practice*, edited by Larry A. Busen. Dubuque, IA: William C. Brown.
10. Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1995). The effects of mortality salience on personally-relevant persuasive appeals. *Social Behavior and Personality*, 23, 177–190.
11. Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (2000). Pride and prejudice: Fear of death and social behavior. *Current Directions*, 9, 200–204.

12. Vernon, Glenn M. 1970. The Sociology of Death: An Analysis of Death-Related Behavior. New York: Ronald.
13. Бердяев Н.А. Смысл истории / Н.А. Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – 112 с.
14. Крысько В.Г. Словарь-справочник по социальной психологии / В.Г. Крысько. – СПб: Питер, 2003. – 416 с.
15. Мэй Р. Смысл тревоги / Р. Мэй; пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 2001. – 384 с. – (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 89).
16. Прохоров А.О. Неравновесные (неустойчивые) психологические состояния / А.О. Прохоров // Психол. журн. – 1999. – № 2. – С. 115–124.
17. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский. – М.: Прогресс, 1979. – 451 с.
18. Фрейд З. Мы и смерть // Фрейд З. Мы и смерть. По ту сторону принципа наслаждения: пер. с нем. / Зигмунд Фрейд; пер. А. Гуревич – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1994. – 619 с.
19. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Э. Фромм; пер. с англ. Д.Н. Дудинский. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.

Мирончак Е.В. Психологическое влияние страха смерти на личность

Страх смерти рассматривается как главная движущая сила человеческой деятельности, направленная в значительной степени на избежание фатальности смерти, осуществляя различные воздействия в социально-культурологическом, личностном и психологическом измерениях личности. Выделены отрицательные и положительные аспекты влияния страха смерти на личность, согласно которым личность испытывает либо деструктивные изменения, либо использует возможности, которые предоставляет страх смерти в форме ресурса.

Ключевые слова: *страх, смерть, бессмертие, психологическое влияние, личность*

Myronchak K.V. Psychological impact of fear of death on the personality

In the article fear of death is considered as the main driving force of human activity directed and designed largely to avoid the fatality of death, carrying a variety of influences in socio-cultural, personal and psychological dimensions of personality. Negative and positive aspects of the impact of fear of death on the individual are highlighted, according to which a person experiences either destructive personal changes or uses the opportunities offered by the fear of death in the form of resource.

Key words: *fear, death, immortality, psychological impact, personality.*